

Stanisław Kochman

Ros. rassudok i jego słowiańskie nawiązania

Studia Rossica Posnaniensia 10, 67-75

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STANISŁAW KOCHMAN

Gdańsk

ROS. *RASSUDOK* I JEGO SŁOWIAŃSKIE NAWIĄZANIA

Przy obecnym stanie wiedzy etymologicznej nie do pomyslenia jest ignorowanie badań nad dziejami poszczególnych wyrazów. Wręcz odwrotnie, to właśnie leksykologii historycznej oraz słowotwórstwu diachronicznemu etymologia jako nauka zawdzięcza w ostatnich dziesięcioleciach swój postęp. Przekonuje nas o tym choćby porównanie słowników etymologicznych języków słowiańskich takich autorów, jak — z jednej strony F. Miklosicha, E. Bernekera, A. Preobrażenskigo, A. Brücknera, z drugiej zaś V. Machka, M. Vasmera, F. Sławskiego, P. Skoka¹.

„Historia wyrazów postuluje ustalenie najwcześniejszego zapisu wyrazu w badanym języku, a także zajmuje się funkcjonowaniem wyrazu, śledzi etapy życia wyrazu w poszczególnych okresach historii języka. Historia wyrazu winna także ustalać miejsce wyrazu w systemie środków leksykalnych języka, określać jego stosunek do języków terytorialnych, środowiskowych, do języka ogólnego”² — pisałem w jednej ze swoich wcześniejszych prac, nawiązując do cennych z punktu widzenia badań etymologicznych wypowiedzi prof. Franciszka Sławskiego o słowniku etymologicznym Maksa Vasmera³.

W tej płaszczyźnie badań wyrazy nie mogą być rozpatrywane w sposób

¹ Zob. F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886; E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1908 - 1913; A. Priebrażenskij, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, wyp. 1 - 14: a — *suleja*, Moskwa 1910 - 1918; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927; V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957; M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, B. I - III, Heidelberg 1950 - 1958; F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Kraków 1956; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I - IV, Zagreb 1971 - 1974.

² F. Sławski, *Polonica w Słowniku etymologicznym języka rosyjskiego Maksa Vasmera*, „Język polski”, XXXVI, z. 1, s. 70.

³ „Język polski”, XXXVIII, z. 3, s. 228.

izolowany, oderwany od sfery pojęciowej. Proces desygnacji z historycznego punktu widzenia jest zjawiskiem niezwykle złożonym i zmiennym zarazem, zdeterminowanym samym rozwojem pojęć. Śledzenie tego rozwoju poprzez rejestrację zmian w polu wyrazowym przyporządkowanym do danego pojęcia — to jeden z ważniejszych postulatów leksykologii diachronicznej. Znakomity znawca dziejów słownictwa rosyjskiego prof. Jurij Siergiejewicz Sorokin w związku z tym podkreślał, że „Идеологическая подоплека создания нового слова или нового его осмысления приобретает при этом живой интерес, особенно когда дело касается слов отвлеченных, «понятийных»”⁴.

Do takich wyrazów „pojęciowych”, o dużym stopniu uogólnienia należy ros. *rassudok* oraz jego innosłowiańskie nawiązania. Wyraz rosyjski w słownikach jest definiowany w sposób następujący: 1. ‘Zdolność logicznego myślenia, wydawania sądów; rozum; zdolność świadomej recepcji otaczającej rzeczywistości, świadomość’; 2. ‘Praktyczny rozum, rozważa’ (SSRLJ XII 851).

Ros. *rassudok* należy do nowszego złoza leksykalnego ruseczyzny literackiej. Według SSRLJ XII 851 w słownikach języka rosyjskiego notowany jest dopiero w II poł. XVIII w. (1771). Nasuwa się stąd wniosek, że może on być innowacją XVIII-wieczną w języku rosyjskim. Przypuszczenie, że sięgnięcie do literatury przedmiotowej pozwoli rozstrzygnąć tę kwestię, nie potwierdziło się. Najnowsza praca o neologizmach w języku rosyjskim XVIII w.⁵ nie uwzględnia formacji rzeczownikowych z formatem *-ok*, siłą rzeczy nie znalazł się w rejestrze neologizmów *rassudok*. Pośrednio o nowszym pochodzeniu omawianego wyrazu wskazuje monografia W. Wiesielitskiego⁶. Autor dochodzi do interesującego wniosku, że w XVIII w. wśród słownictwa oderwanego, abstrakcyjnego nasilają się procesy specjalizacji, terminologizacji tego słownictwa, w wyniku których pogłębia się tendencja do różnicowania szeregów wyrazowych pod względem znaczeniowym i strukturalnym. Oto przykłady takich szeregów: *razum, um, smysl; razumiennije, razumnost', rassudok*. Niestety, poza tym spostrzeżeniem książka nie zawiera żadnych danych o pochodzeniu tego wyrazu, o jego miejscu w systemie leksykalnym. Ponieważ na powyższe pytania nie dają jednoznacznej wyczerpującej odpowiedzi słowniki etymologiczne, uznałem za pożyteczne bliżej zająć się tym wyrazem, wiążąc całość zagadnień z jego pochodzeniem z ogólniejszym tłem słowiańskim. W szczególności zaś postanowiłem sprawdzić tezę, która nasunęła się mi podczas studiów nad związkami polsko-wschodniosłowiańskimi. Teza ta zakłada związek ro-

⁴ J. S. Sorokin, *K istorii siemantических izmienenij slow w russkom jazyke XVIII wieka (wlijanije i jego sinonimy)*. W: Problemy sowriemiennoj filologii, Moskwa 1965, s. 248.

⁵ I. Malcewa, A. Mołotkow, Z. Pietrowa, *Leksiczeskije nowoobrazowanija w russkom jazyke XVIII w.*, Leningrad 1975.

⁶ W. Wiesielitskij, *Otuleczonnaja leksika w russkom literaturnom jazyke XVIII - naczała XIX w.*, Moskwa 1972, s. 272.

syjskiego wyrazu *rassudok* z polskim apelatywem *roz sąddek*, tzn. zakłada się, że ros. *rassudok* nie jest wyrazem rodzimym (ani też przejęciem z cerkiewszczyzny — ze względu na przedrostek *ras-*).

W słownikach etymologicznych języka rosyjskiego *rassudok* potraktowano dość powierzchownie. Etymologowie zakładają, jak sądzę, że związek rzeczownika *rassudok* z podstawą *sud* 'sąd' jest tak przejrzysty, że nie wymaga szerszej argumentacji. A. Preobrażenskij ESRJ II 413 w hasle *sud* wymienia pochodne: *rassudok* 'izwiestnaja duszewnaja sposobnost'', *priedrassudok*, 'priedubieżdienije'. Widzimy tu, z jaką niefrasobliwością dawniej odnoszono się do strony znaczeniowej derywatów w badaniach etymologicznych. Ten stosunek nierzadko jeszcze daje znać o sobie w nowych pracach etymologicznych. Sądzę, że taki wytrawny etymolog, jakim był Maks Vasmer zrezygnował w swoim słowniku z hasła *rassudok* (pomijając ten derywat także w hasle *sud*) z tej właśnie przyczyny. Przy okazji warto odnotować, że pol. *roz sąddek* także nie został odnotowany w SEJP A. Brücknera.

Autorzy innych słowników etymologicznych ograniczają się do podania informacji o budowie słowotwórczej innosłowiańskich odpowiedników ros. *rassudok*: jako odczasownikowe derywaty rozpatrywane są czesk. *roz sudek* (Machek ESJČ 568) oraz serbochorw. *rásudak* (Skok ERH 356). Jednakże i tu całkowicie pomija się aspekt semantyczny: autorzy ignorują różnice znaczeniowe między podstawą werbalną i derywatem rzeczownikowym, które tak jaskrawo występują w tych językach słowiańskich, w których u danego rzeczownika występuje znaczenie 'zdolność logicznego myślenia, zastanowienie, rozważa' (np. w języku polskim, rosyjskim, serbochorwackim). Uderzającym jest też fakt, że ten najwyższy stopień uabstrakcyjnienia w badanym derywacie występuje nie we wszystkich językach słowiańskich: np. w czeskim *roz sudek* posiada tylko znaczenie wyraźnie implikowane przez semantykę podstawy: *roz suzowati* 'sądzić, wydawać wyrok' → 'wyrok sądowy'.

Już te wstępne obserwacje skłaniają do wniosku, że ustalenie pochodzenia ros. *rassudok* oraz jego innosłowiańskich nawiązań nie jest takie proste. Jeden fakt nie podlega dyskusji: jest to niewątpliwie formacja postwerbalna. Jeśli przy klasyfikacji derywatów rzeczownikowych od postawy *roz sudit'*: *rassudit'* w językach słowiańskich uwzględnimy także zróżnicowanie znaczeniowe pochodnych rzeczowników, to otrzymamy następujący obraz:

— derywaty z formantem zerowym; należą tu: stp. *roz sądd* 'wyrok, rozstrzygnięcie', g.-łuż. *rózsud*, 'Entscheidung'; Urteil; stbrus. *roz sud* 'wyrok sądowy' (zob. HLBM 178), ukr. *rózsud* 'rozstrzygnięcie, decyzja'; 'sąd' (*log.*), serbochorw. *rásud*, *rásuda* 'roztrząsanie, rozpatrywanie; sąd (*log.*)';

— derywaty z formantem *-ek*, *-ok* ≤ *ok* bardzo bliskie znaczeniowo poprzedniej formacji; należą tu: stp. *roz sąddek*, *roz súdek* 'rozstrzygnięcie, wyrok; osądzenie, opinia', pol. (przestarzałe) *roz sąddek* 'rozważanie, osądzenie, rozstrzygnięcie myślowe', słowac. (przestarzałe) *roz sudok* 'rozważa';

— derywaty z formantem *-ek, -ok, -ak ≤ ok*, które w sposób istotny rozeszły się pod względem znaczeniowym z podstawą czasownikową. Cechuje je największy stopień uogólnienia. Ich pojemność znaczeniową można przyrównać do franc. *raison*, niem. *Verstand*. Należą tu: pol. *rozsądek*, ros. *rassúdok*, bułg. *razsúdok*, serbochorw. *rásudak*.

Powyższy przegląd zasięgu poszczególnych formacji w słowiańszczyźnie upoważnia do wysnucia wniosku o tym, że pewne wyrazy oraz pewne znaczenia omawianych apelatywów występują nie we wszystkich językach słowiańskich. Można by też przypuszczać, że nie we wszystkich z tych języków formacja z przyrostkiem *-ek, -ok, -ak (ak ≤ ok)* należy do rodzimego zasobu leksykalnego. Potwierdzenia tych hipotez należy szukać w historii powstania omawianego wyrazu w poszczególnych językach słowiańskich. Już pobieżny rzut oka na fakty natury leksykograficznej upewnia nas, że interesujący nas wyraz pojawił się w poszczególnych językach słowiańskich w różnym czasie. W języku rosyjskim, jak już wspominałem, słowniki zaświadczenia *rassudok* dopiero w II poł. XVIII w. W językach południowosłowiańskich, np. w serbochorwackim — dopiero, w II poł. XIX w. (zob. Skok ERH III 356). Natomiast w językach zachodniosłowiańskich — znacznie wcześniej, np. w języku polskim już w XV w. (zob. Reczek PSDP 425).

Śledzenie dziejów omawianego wyrazu wykracza poza ramy tego artykułu. Zająłem się w nim głównie sprawą pochodzenia ros. *rassudok*. W świetle zebranego przeze mnie materiału, m. in. z kartoteki słownika starorosyjskiego (KSS), należy ustalić chronologię wyrazu rosyjskiego na początek XIII w. (zob. o tym niżej). Do XVIII w. w języku starorosyjskim, głównie w jego zabytkach o tradycji cerkiewnosłowiańskiej dla wyrażenia pojęcia 'rozsądek; rozważa; rozstrzygnięcie myślowe' używany był cały szereg wyrazów synomicznych: *razumъ* (Srezn MDS III 53), *smyslъ* (Srezn III 756), *rasuženije, rassuždenije* (Srezn III 96), *rassuždenije* (KurbIst 8; por. też LeksSlavKor 500: *Rassuždenije*. Discretio. Disceptatio. Diudicatio. Iudicium), *blagorassuždenije* (SDJ I 214), *blagorazumije* (SDJ I 213). Niektóre wyrazy z tego szeregu zanikły już w XVIII w. (np. *rassuždenije* jeszcze u. A. Kantemira: što bogatstva s soboju razum i zdravoje rassuždenije prinosit KantPis I 554, 1742 r.). Rzeczownik *smyslъ* zachował się do dziś, ale obecnie w znaczeniu 'rozsądek' jest już przestarzały (SSRLJ XIII 1438). Bez zmian znaczeniowych zachowały się natomiast rzeczowniki *blagorazumije* (SSRLJ I 489) oraz *razum* (SSRLJ XII 530).

Wyraz *rassudok* pojawia się w tym szeregu dopiero na początku XVIII w. W KSS znajduje się kilkanaście przykładów z piśmiennictwa urzędowego z czasów Piotra I. *Rassudok* występuje w tych zabytkach w znaczeniu 'rozważa; sąd, osądzenie, rozstrzygnięcie, decyzja'. Oto przykłady:

1. *A bolšaja polagaju na bolšoj tvoj rassudok, ... čevo ne svedom, togo isudiť ne umeju* Ptr II 354.

2. *Sije polagajet na rassudok gospodina getmana* Ptr IV 353.

3. *Jewo ... veličestvo vaš rassudok o tom sojuze i dlja kakogo namerenija i na kakich statjach* Ptr III 560.

4. *I razdelil wojsko na dvoje i poslal polovinu na baškircov a druguju ... po svojemu rassudku* BulVosst 446, 1708.

Na uwagę zasługują w KSS dwa przykłady, w których *rassudok* użyty jest w liczbie mnogiej *rassudki* w znaczeniu 'consilium, rada':

1. *Ašče by vašemu veličestvu moi poddannejšije razsudki ne protivny byli* DokSen II, 1; 153, 1712 r.

2. *I po vsem tem razsudkam vidno, čto tot dom v dela dopuščen umyslenno* ArchKur VIII 52, 1713 r.

Już w latach trzydziestych XVIII wieku *rassudok* otrzymuje nowe znaczenie 'raison'. Jest to niewątpliwie zasługa takich autorów, jak A. Kantemir i W. Trediakowski. W swoim dziele filozoficznym *Pis'ma o prirodi e czelowiekie* (1730) będącym przekładem z języka francuskiego, A. Kantemir wprowadza *rassudok* jako odpowiednik franc. *raison* w znaczeniu filozoficznym.

1. *Idei ne mogut potrzjastis', ni premenjat'sja, ni iskorenjat'sja večno; ... premenit' ich stalo uničtožit' rezon i razsudok* KantPis II 66.

2. *Kak zemlja sveta ne imejet, no vsečasno svet ot solnca prijemlet vlasno, tak i um moj točnago rezonu ne imejet, no tolko organ jest', črez kotoryj prochodit sej svet pravyj i osveščajet razsudok* KantPis II 71.

Jako wyspecjalizowanego terminu filozoficznego używa wyrazu *rassudok* W. Trediakowski w swoim poemacie filozoficznym *Feoptija*:

1. *Sličajet mysli v nas rassudok mež soboj,*

Zrja schodstva jest' il' net mež nimi čin kakoj TredIzbr 282.

2. *Idej sich pravotu čot' čut'-čut' premenjat',*

To razum naš i smysl s rassudkom istrebljat' TredIzbr 300.

W takim też znaczeniu używany jest ten wyraz przez późniejszych autorów, np. M. Łomonosowa: *Mne nužen rassudok tonkoj slucha, Čtob slabost' svojego vozmog priznat' ja ducha* LomSoč 208 (Z poematu Łomonosowa *Piotr Wielikij*).

Z XVIII-wieczną tradycją językową wiążą się dwa zwroty utarte ze składnikiem *rassudok*: *zdravyj rassudok* oraz *lišit' rassudka*. Wyrażenie *zdravyj rassudok* niewątpliwie kalkuje odpowiednie zwroty francuskie *bon sens* oraz *sain d'esprit* (por. ros. *zdravyj smysl*). Wyrażenie to spotykamy u A. Kantemira:

1. *Čto možno črez slovo sije razumet' inoje, kak rezon soveršennyj i razsudok zdravyj* KantPis II 48.

2. *Usiljas' nad razsudkom zdравym, prinudjat menja v goresti skazati* KantPis II 24.

Zwrot *lišit' rassudka* pochodzi z II poł. XVIII w. i jest odpowiednikiem

(kalką) franc. *perdre la raison*; Przytaczam go z jednego z rosyjskich przekładów powieści francuskiej: *sija vedomost' lišila jego razsudka ... No prišedši v pamjat' velel on sebe razskazat' vse chstojatelstva* LukPrikl VI 34 (1765 r.).

W ścisłym związku z *rassudok* pozostają dwa neologizmy leksykalne XVIII w.: *blagorassudok* oraz *priedrassudok*. Pierwszy z nich nie zachował się w języku rosyjskim. W piśmiennictwie XVIII-wiecznym występował on w znaczeniu 'własne znanie, własne uznanie': što jego sijatel'stvo, ne vziraja na mnogija popytki ot predvoditelja posol'skogo vo vsjem po blagorazsudku svojemu ... postupil AKU III 296 (1757 r.). Rzeczownik *blagorassudok* utworzony został od podstawy *rassudok* na wzór złożenia *blagorazumije*, to z kolei kalkuluje grec. εὐνοια (zob. SSRLJ I 489).

Wyraz *priedrassudok* 'przesąd' także zawiera podstawę — *rassudok*. Powstał on jako kalka w nawiązaniu do kilku jego odpowiedników w językach zachodnioeuropejskich. Brak dostatecznych podstaw, aby jednoznacznie upatrywać wzoru francuskiego *préjugé* jak to czyni M. Vasmer REW III 357, powołując się na znaną pracę D. Unbegauna z 1932 r. o kalkach w językach literackich słowiańskich. Równie prawdopodobne mogą tu być wzorce łacińskie i niemieckie. W Wiesielitski⁷ pisze, że w XVIII-wiecznych słownikach dwujęzycznych i wielojęzycznych *priedrassudok* odpowiada francuskiemu *préjugé*, ale także łac. *praejudicium* oraz niem. *Vorurteil*. Jako odpowiednik tych wyrazów *priedrassudok* przyjął się nie od razu. Począwszy od lat trzydziestych XVIII w. obserwujemy próby kalkowania wymienionych wyrazów obcych przez takie nowotwory jak *priedsużdienije*, *priedosużdienije*, *prieduwierienije*, *priedubieźdienije*, *priedrassużdienije*. Przytaczając te interesujące fakty W. Wiesielitskij pisze, że „Rasprostranijaszczesiesia s konca XVIII w. slovo priedrassudok postiepienno wytiesniajet (pri siemanticzeskoj diffierencyacyi s *priedubieźdienije*) vse ostalnyje warianty”⁸. Wypowiedź W. Wiesielitskiego wymaga uściślenia co do chronologii pojawienia się rzeczownika *priedrassudok* 'préjugé'. Wbrew temu autorowi muszę stwierdzić, że u D. Fonwizina występuje *priedrassudok* już w latach sześćdziesiątych (W. Wiesielitski odnotował w jednym z przekładów pióra Fonwizina *priedrassużdienije: Svet filosofii načal prosvęščat' i rasseivať naši priedrassużdenija. — Torgujuščee dvorjanstvo* (1766). Przeoczył on natomiast znany utwór sceniczny D. Fonwizina *Nedorosl': Oni [mudrecy] pravda, iskorenjajut silno priedrassudki, da vorotjat s kornju dobrodetel'* (RusProz 262).

Chronologia wyrazu *rassudok* nie pokrywa się z pierwszymi zapisami tego rzeczownika w pozostałych językach wschodniosłowiańskich. Na podstawie zebranego przeze mnie materiału można wnioskować, że występuje on w starobiałoruskim i w staroukraińskim już od początku XVI w. Zakres znaczeniowy

⁷ W. Wiesielitskij, op. cit., s. 108.

⁸ Tamże.

rzeczownika *rozsudok* wyznacza jego terminologiczne zastosowanie jako terminu prawniczego 'wyrok, rozstrzygnięcie':

1. *my vencō ... polecali jesmy byli rozsudok toj roznicy* Bulyka ZBM 60 (1522 r.),

2. *ljudej dobrych, kotoryje nechaj zō obeich storonō pravne rozsudkomō svoimō obo vsje i doleglosti znajduť, na čom majem perestati* KnVlad 510 (1574 r.),

3. *taja sprava ku razsudku za knjažatemō jego milostju ne prochodila ale prolenkgovana byla* Bulyka ZBM 266 (1966 r.)

Pod koniec XVI w. notujemy nowe znaczenie wyrazu *razsudok* 'rozum, rozumność, mądrość'. Bardzo wyraźnie zaświadczone zostało ono w ówczesnych słownikach: w słowniku Zizanija (1596): *Zlounnyj, zlogo razsudku č/e/l/ove/kъ* LeksZiz 49. Por. też w leksykonie P. Beryndy „*Tuné*”: *Nadaremno, porožne. Bezježō: Bez razsudku, darmo, vsūje, mārne* Ber 134.

Mamy więc w językach wschodniosłowiańskich następującą sytuację: w starobiałoruskim i staroukraińskim pojawienie się rzeczownika *rozsudok* znacznie wyprzedza chronologię tego wyrazu w języku rosyjskim — prawie o dwa stulecia. Dalej, w starobiałorusko-staroukraińskim bardzo dobrze poświadczony jest pierwotne znaczenie 'sąd, wyrok (sądowy)' o charakterze terminologicznym (prawniczym), natomiast w języku rosyjskim obserwujemy już tylko znaczenia sekundarne 'rozważa, opinia, decyzja' (od początku XVIII w.), przy daleko posuniętej specjalizacji tego wyrazu począwszy od lat trzydziestych XIII w., kiedy to otrzymuje on znaczenie 'raison, Vorurteil'. Ponadto w zabytkach starorosyjskich i wielkoruskich nie jest poświadczona postać *rassud* (**razōsudō*), która jest niewątpliwie podstawą derywatu na *-ok -ekō ≤ōkō* (M. Bricyn⁹ w znanej monografii o historii terminologii sądowiczej nie notuje terminów **razōsudō, rassudokō*).

Wszystkie te przesłanki skłaniają do wniosku, że w językach wschodniosłowiańskich wyraz *rozsudok, rassudok* nie jest formacją rodzimą. Już materiał kontekstowy, w którym występuje rzeczownik *rozsudok* w przykładach starobiałoruskich i staroukraińskich nasuwa przypuszczenie o zapożyczeniu stp. *rozśadek, rozśędek*. Historia i rozwój znaczeniowy tego wyrazu w języku polskim tezę tę potwierdzają.

W piśmiennictwie polskim *rozśędek, rozśadek* od najdawniejszych czasów (już w XV w., zob. Reczek PSDP 425) występuje w swoim podstawowym prymarnym znaczeniu 'sąd, wyrok, sądowe rozstrzygnięcie'. Tego znaczenia nie zna język rosyjski; w językach staroukraińskim i starobiałoruskim z uwagi na znacznie wcześniejszą chronologię w języku polskim *rozsudok* jest niewątpliwie przejściem z polskiego. Wtórne znaczenia 'zdanie, opinia' → 'rozum, roztropność, rozsądność' kształtują się na przestrzeni XVI w. Słownik G. Knap-

⁹ Zob. M. A. Bricyn, *Iz istorii wostocznoslavianskoj leksiki*, Kijew 1965.

skiego rejestruje już „umysłowe” znaczenia wyrazu *rozsądek*: *Rozsądek, rozsądność, bacznosc (facultas animae. ut, Piękny bystry, wielki u tego człowieka rozsądek)*. *Iudicium politum, prudens, intelligens, limatum, acre iudicium aurium. Animi iudicium. Magni iudicii vir. Delectus: Populus non ducitur delectu aliquo, aut sapientia audiucandum Cic. [...]. Prudentia in iudicando. Cic. Cnap 994.*

W polszczyźnie na zróżnicowanie znaczeniowe rzeczownika *rozsądek* wpływ wywarła niewątpliwie łacina, w szczególności zaś łac. *iudicium* (\leq *iudex* ‘sędzia’, zob. SLP III 281 - 282). W klasycznej łacinie rzeczownik posiadał olbrzymią pojemność znaczeniową: od znaczeń prymarnych ‘sąd, badanie, postępowanie sądowe; władza sędziowska; spór, proces; wyrok sądowy, orzeczenie’ poprzez znaczenia wtórne ‘opinia, pogląd, zdanie, przekonanie’ aż do znaczeń abstrakcyjnych ‘zdolność wydawania sądu, przenikliwość, bystrość’.

Znaczenie ‘zdolność logicznego myślenia jako właściwość umysłu’ u badanego wyrazu pojawia się zarówno w polszczyźnie, jak też w języku rosyjskim w I połowie XVIII w. Należy tu upatrywać wyraźny wpływ idei Oświecenia, które formułowane były przeciw w języku francuskim. Zatem franc. *raison* przekazuje swą wartość leksykalną pol. *rozsądek*, ros. *rassudok*. Wobec braku słowników historycznych, zwłaszcza słownika języka polskiego XVII w. oraz słownika polszczyzny XVIII-wiecznej trudno rozstrzygnąć, czy nowe znaczenie pojawia się w obu językach niezależnie, czy też któryś z języków słowiańskich jest pośrednikiem.

Natomiast można z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczać, że w językach południowosłowiańskich (bułg. *razsūdak*, serbochorw. *rásudak*), wobec później dziewiętnastowiecznej chronologii, są zapożyczeniami z języka rosyjskiego (jak *dovod*, *povod* i inne z tej dziedziny).

WYKAZ SKRÓTÓW

I. Literatura i źródła

AKV	— <i>Archiv knjazja Voroncova</i> , kn. I - XI, Moskwa 1870 - 1897.
ArchKur	— <i>Archiv knjazja F. A. Kurakina</i> . Izdannyj pod red. M. I. Semevskogo, kn. I - X, Sanktpeterburg 1890 - 1902.
Ber	— <i>Leksykon slovenoros'kij Pamvy Beryndy</i> , Kyiv 1961.
Brückner SŁJP	— A. Brückner, <i>Słownik etymologiczny języka polskiego</i> , Warszawa 1957.
BulVost	— <i>Bulavinskoje vosstanije (1707 - 1708)</i> . W: <i>Trudy Istoriko-archeografičeskogo instituta AN SSSR</i> , XII, Moskwa 1935.
Bulyka ZBM	— A. M. Bulyka, <i>Daunija zapazyčannj belaruskaj movy</i> , Minsk 1972.
Cnap	— Grzegorz Knapski, <i>Thesaurus polono-latino-graecus seu promtuarium linguae et graecae...</i> , Kraków 1621.

- DokSen — *Doklady i prigovory, sostojavšijesja v Pravitelstvujusčem senate v carstvovanije Petra Velikogo*, I - IV, Sanktpeterburg 1880 - 1901.
- HLBM — *Historyčnaja leksikalohija belaruskaj movy*, Minsk 1970.
- KantPis — *Sočinenija, pis'ma i izbrannyje perevody knjazja Antiocha Dmitrijeviča Kantemira*, I - II, Sanktpeterburg 1867 - 1868.
- KSS — *Kartoteka słownika starorosyjskiego przy Instytucie Języka Rosyjskiego AN ZSSR w Moskwie*.
- KurbIst — *Sočinenija knjazja Kurbskogo*, „Russkaja istoričeskaja biblioteka”, XXI, Sanktpeterburg 1914.
- LeksSlavKor — *Leksykon latyns'ky E. Slavinec'koho. Leksykon slovenolatyns'kyj E. Slavinec'koho ta A. Koreckoho-Satanovs'koho*, Kyiv 1973.
- LeksZiz — *Leksis Lavrentija Zizanija*. W: *Pamjatky ukrains'koi movy*, Kyiv 1964.
- LomSoč — M. V. Lomonosov, *Sočinenija*, Moskva-Leningrad 1961.
- LukPrikl — *Priključenija markiza G...ili žizn' blagorodnogo čeloveka...*, prevedena s francuzskogo jazyka V. Lukinym, V, Sanktpeterburg 1764.
- Preobraženskij ESRJ — A. Preobraženskij, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva 1958.
- Ptr — *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, I - IX, Sanktpeterburg-Leningrad-Moskva 1887 - 1950.
- Reczek PSDP — S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968.
- RusProz — *Russkaja proza XVIII veka*, Moskva 1971.
- SDJ — *Slovar' russkogo jazyka XI - XVII vv*, Moskva 1975 - 1976.
- Skok ERH — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I - IV, Zagreb 1971 - 1974.
- SLP — *Słownik łacińsko-polski*. Pod red. Mariana Plezi, I - III, Warszawa 1959 - 1969.
- Srezniewski MDS — J. Srezniewski, *Materijaly dlja slovarija drevnerusskogo jazyka*, I - III, Moskva 1958.
- SSRLJ — *Slovar' sovremenmogo russkogo literaturnogo jazyka*, I - XVII, Moskva-Leningrad 1950 - 1965.
- TredIzbr — V. K. Trediakovskij, *Izbrannyje proizvedenija*, Moskva—Leningrad 1963.
- Vasmer REW — M. Vasmer, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (przekład z języka niemieckiego O. N. Trubaczowa), I - IV, Moskva 1966 - 1973.

II. Inne skróty

bulg.	—	bułgarski	pol.	—	polski
brs.	—	białoruski	ros.	—	rosyjski
czes.	—	czeski	serbochorw.	—	serbochorwaeki
g.-łuź.	—	górnolużycki	słowac.	—	słowacki
grec.	—	grecki	stbrus.	—	starobiałoruski
franc.	—	francuski	stp.	—	staropolski
łac.	—	łaciński	ukr.	—	ukraiński